

Geanonimiseerde versie

Vertaling

C-641/18 - 1

Zaak C-641/18

Verzoek om een prejudiciële beslissing

Datum van indiening:

12 oktober 2018

Verwijzende rechter:

Tribunale di Genova (Italië)

Datum van de verwijzingsbeslissing:

28 september 2018

Verzoekende partijen:

LG e.a.

Verwerende partijen:

Rina SpA

Ente Registro Italiano Navale

Rolnummer RG 9852/2013

TRIBUNALE DI GENOVA

[*omissis*]

in de civiele procedure ingesteld door

LG e.a. [*omissis*], die domicilie hebben gekozen te Genua, [*omissis*]

verzoekende partijen,

tegen

RINA SpA en ENTE REGISTRO ITALIANO NAVALE, [*omissis*] die domicilie hebben gekozen te Genua, [*omissis*]

verwerende partijen.

[Or.2]

1. HOOFDGEDING

1.1. Beknopte uiteenzetting van de procedure

Bij dagvaarding hebben verzoekers – familieleden van slachtoffers en overlevenden van de schipbreuk van veerboot Al Salam Boccaccio 98 op 2-3 februari 2006 in de Rode Zee, waarbij meer dan 1000 slachtoffers zijn gevallen – een procedure tegen verweerders aangespannen opdat zij gezamenlijk en/of hoofdelijk aansprakelijk worden gesteld voor de vermogens- en andere schade die verzoekers iure proprio of iure successionis door dit voorval hebben geleden, en op grond daarvan tot vergoeding van deze schade worden veroordeeld. Volgens verzoekers zijn de door verweerders verrichte klassering en certificatie en hun beslissingen en aanwijzingen met onachtzaamheid uitgevoerd, met als gevolg dat het schip onstabiel werd en niet veilig kon varen, en daardoor is gezonken.

Verweerders hebben [omissis] de vorderingen van verzoekers op verschillende punten aangevochten, waaronder met name – voor zover in casu van belang – het punt betreffende de immuniteit van verweerders voor de Italiaanse rechtsmacht. Kort samengevat is deze exceptie gebaseerd op het feit dat RINA SpA en Ente Registro Italiano Navale zijn gedagvaard in verband met activiteiten die zij hebben verricht in hun hoedanigheid van gedelegeerden van een vreemde soevereine staat, de Republiek Panama; met deze activiteiten hebben zij soevereine prerogatieven van deze delegerende staat uitgeoefend, in wiens naam en belang verweerders de activiteiten hebben uitgevoerd.

In hun repliek hebben verzoekers ten aanzien van dit punt – het enige relevante punt in dit verzoek om een prejudiciële beslissing – betoogd dat aangezien beide verweerders in Italië gevestigd zijn (meer bepaald in Genua), en aangezien het geschil naar zijn aard een „burgerlijke zaak” is, de Italiaanse rechter rechtsmacht heeft en de aangezochte Tribunale bevoegd is op grond van artikel 2, lid 1, van verordening (EG) nr. 44/2001 (Brussel I). In het bijzonder betogen verzoekers het volgende:

- volgens artikel 1 ervan is verordening Brussel I niet van toepassing wanneer het geschil betrekking heeft op „*fiscale zaken, douanezaken of administratiefrechtelijke zaken*” (lid 1);

[Or.3]

- de door verweerdere opgeworpen exceptie van immuniteit van rechtsmacht valt evenwel niet onder deze beperkte gevallen – inzonderheid administratiefrechtelijke zaken – omdat het begrip „handelingen iure imperii” beperkt moet blijven tot handelingen die staten en overheden bij de politieke uitoefening van hun overheidsgezag verrichten. Activiteiten van planning, klassering en certificatie, die door technische voorschriften worden geregeld, waarbij geen discretionaire beoordeling wordt verricht en die hoe dan ook geen verband houden met de beleidskeuzes en de prerogatieven van een soevereine staat, vallen daar niet onder;
- dit geldt, wat de Unieregeling betreft, ook tegen de achtergrond van artikel 47 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, artikel 6, lid 1, EVRM, en overweging 16 van richtlijn 2009/15/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2009 inzake gemeenschappelijke voorschriften en normen voor met de inspectie en controle van schepen belaste organisaties en voor de desbetreffende werkzaamheden van maritieme instanties (herschikking).

1.2. Korte uiteenzetting van de feiten

[omissis] [Or.4] [omissis] [procedurele aspecten van louter nationaal belang]

2. NATIONAAL RECHT

2.1. Aangehaalde bepalingen van nationaal recht

Artikel 10, lid 1, van de Costituzione (Italiaanse grondwet)

Internationaal recht en juridische status van vreemdelingen

„De Italiaanse rechtsorde conformeert zich aan de algemeen erkende normen van internationaal recht.”

Artikel 24, lid 1, van de Italiaanse grondwet

Bescherming van individuele rechten en rechtmatige belangen

„Eenieder heeft toegang tot de rechter ter bescherming van zijn rechten en rechtmatige belangen.”

2.2. Nationale rechtspraak

Arrest nr. 238 van de Corte costituzionale (Italiaans grondwettelijk hof) van 22 oktober 2014 (samenvatting)

„De Italiaanse grondwet schrijft voor dat wordt vastgesteld of de internationale regel inzake immuniteit van staten, zoals uitgelegd in de internationale

rechtsorde, in de Italiaanse rechtsorde kan worden opgenomen, voor zover hij niet in strijd is met grondbeginselen en onschendbare rechten. Indien deze regel daarmee wel in strijd is, wordt het mechanisme van automatische aanpassing van artikel 10, lid 1, van de Italiaanse grondwet niet toegepast, met het noodzakelijke gevolg dat het deel van de internationale regel dat met de voornoemde beginselen en rechten in strijd is, niet in de rechtsorde wordt opgenomen en derhalve niet kan worden toegepast. Een van de fundamentele beginselen van de grondwettelijke orde is het recht om zich tot de rechter te wenden en zich in rechte te verdedigen ter waarborging van de eigen rechten (recht op toegang tot de rechter), dat in artikel 24 [Or.5] van de Italiaanse grondwet in primis is erkend voor de bescherming van individuele grondrechten. Artikel 24 van de Italiaanse grondwet hangt nauw samen met artikel 2 ervan: van alle grondbeginselen van de Italiaanse grondwet is dit laatste artikel de materiële regel die de onschendbaarheid van de grondrechten van de persoon, waaronder [omissis] de waardigheid, beschermt. Ook het eerstgenoemde artikel beschermt de menselijke waardigheid, door justitiabelen het recht op toegang tot de rechter te waarborgen om hun onschendbare recht uit te oefenen. In de betrekkingen met andere staten kan het fundamentele recht op rechterlijke bescherming worden beperkt, mits er sprake is van een openbaar belang dat kan worden aangemerkt als een potentieel hoger belang dan het in artikel 24 van de Italiaanse grondwet neergelegde beginsel. Daar waar de regel van internationaal gewoonterecht betreffende de immuniteit van rechtsmacht van andere staten, de rechtsmacht van de rechter uitsluit in zaken betreffende de vergoeding van schade die slachtoffers van misdrijven tegen de mensheid en ernstige schending van de fundamentele mensenrechten hebben geleden, wordt het recht op rechterlijke bescherming van de rechten van deze slachtoffers echter volledig opgeofferd, zonder dat er sprake is van een conflicterend hoger openbaar belang. De immuniteit van andere staten voor de rechtsmacht van de Italiaanse rechter, zoals toegestaan door de artikelen 2 en 24 van de Grondwet, kan weliswaar rechtvaardigen – eerder in logische dan in juridische zin – dat het beginsel van rechterlijke bescherming van onschendbare rechten wordt opgeofferd, maar dat moet dan wel, niet alleen in formele maar ook in materiële zin, worden gekoppeld aan de soevereine functie van deze andere staat, met de typische uitoefening van zijn overheidsgezag. Misdrijven tegen de mensheid zoals deportatie, dwangarbeid en massamoorden kunnen niet rechtvaardigen dat de bescherming van de onschendbare rechten van de slachtoffers van die misdrijven volledig wordt opgeofferd. In een institutionele context die wordt gekenmerkt door de centrale plaats die de mensenrechten innemen, welke op de voorgrond worden geplaatst doordat de grondwettelijke rechtsorde voor externe bronnen wordt opengesteld, maakt de omstandigheid dat voor de bescherming van de grondrechten van slachtoffers van dergelijke misdrijven rechterlijke toetsing wordt uitgesloten, het volstrekt onevenredig dat twee in de Italiaanse grondwet verankerde grondbeginselen worden opgeofferd om geen inbreuk te maken op de soevereiniteit van de staat, indien deze soevereiniteit tot uitdrukking is gekomen door manifest criminele gedragingen die geen verband houden met de legitieme uitoefening van het overheidsgezag.

Bovendien eist het grondwettelijke recht op toegang tot de rechter een effectieve rechterlijke bescherming van de rechten van justitiabelen: juist het feit dat de mogelijkheid ontbreekt om grondrechten door een rechter effectief te laten beschermen maakt duidelijk dat de internationale regel, zoals gedefinieerd door het Internationaal Gerechtshof, in strijd is met de artikelen 2 en 24 van de Italiaanse grondwet. Door deze strijdigheid [Or.6] moet de toepassing van de in artikel 10, lid 1, van de Italiaanse grondwet bedoelde verwijzing worden uitgesloten ten aanzien van alleen de gevallen waarin de immuniteit van staten voor de civiele rechtsmacht van andere staten wordt uitgebreid naar vorderingen tot vergoeding van schade veroorzaakt door handelingen die in strijd met het internationale recht en de grondrechten van de mens als iure imperii verrichte handelingen worden aangemerkt. Het deel van de internationale regel dat in strijd is met de voornoemde grondbeginselen is derhalve niet in de Italiaanse rechtsorde opgenomen en heeft daarin dus geen enkel effect.”

Arrest nr. 15812 van de Corte di cassazione (hoogste rechter in burgerlijke en strafzaken) in voltallige zitting van 29 juli 2016 (samenvatting)

„De immuniteit voor de burgerlijke rechter die vreemde staten voor handelingen ‚iure imperii‘ genieten is een prerogatief (maar geen recht) dat door normen van internationaal gewoonterecht is erkend. Naar aanleiding van arrest nr. 238 van 2014 van de Corte costituzionale is de werking daarvan in onze rechtsorde uitgesloten voor de ‚delicta imperii‘, d.w.z. voor misdrijven die in strijd met internationale normen van ‚ius cogens‘ zijn gepleegd, aangezien zij in strijd zijn met de universele waarden die de nationale belangen van afzonderlijke gemeenschappen overstijgen.”

Arrest nr. 534 van de Corte d’appello di Genova (rechter in tweede aanleg Genua) van 26 april 2017 [omissis]

„[...] verzoekers hebben overweging 16 van richtlijn 2009/15/EG geciteerd, die als volgt luidt: ‚Wanneer een erkende organisatie, haar inspecteurs of technisch personeel namens de instanties zorgen voor de afgifte van de betrokken certificaten, dienen de lidstaten te overwegen voor hen met betrekking tot deze gedelegeerde activiteiten evenredige juridische waarborgen en rechterlijke bescherming te doen gelden, inclusief passende verweermiddelen, met uitzondering van immuniteit, dat als onvervreemdbaar soevereiniteitsrecht een prerogatief is waarop uitsluitend lidstaten een beroep kunnen doen en dat derhalve niet gedelegeerd kan worden.’

De rechter in eerste aanleg wees er terecht op dat de overwegingen van een richtlijn niet bindend zijn, doch lidstaten slechts suggesties geven. Italië heeft deze suggesties in casu niet gevolgd, aangezien zij de richtlijn bij decreto legislativo (wetsbesluit) nr. 104/2011 in de nationale rechtsorde heeft opgenomen zonder – althans ten aanzien van erkende organisaties – in opheffing van de immuniteit te voorzien.

[...]

[Or.7]

In het licht van de langdurige en moeizame totstandkoming van overweging 16, zoals geïllustreerd door verzoekers, die de verschillende versies hebben overgelegd van wat uiteindelijk overweging 16 is geworden, lijkt het eerder dat erkende organisaties dit voorrecht wel degelijk genieten, omdat anders niet kan worden gerechtvaardigd dat wordt gehoopt dat dit voorrecht uit de communautaire omgeving zal worden verwijderd, hetgeen overigens in lijn met de door de Unie nagestreefde doeleinden zou liggen.”

3. BEPALINGEN VAN UNIERECHT

Verordening (EG) nr. 44/2001

Artikel 1, [lid] 1

„Deze verordening is van toepassing in burgerlijke en handelszaken, ongeacht de aard van het gerecht. Zij heeft met name geen betrekking op fiscale zaken, douanezaken of administratiefrechtelijke zaken.”

Artikel 2, [lid] 1

„Onverminderd deze verordening worden zij die woonplaats hebben op het grondgebied van een lidstaat, ongeacht hun nationaliteit, opgeroepen voor de gerechten van die lidstaat.”

Handvest van de grondrechten van de Europese Unie

Artikel 47

Recht op een doeltreffende voorziening in rechte en op een onpartijdig gerecht

„Eenieder wiens door het recht van de Unie gewaarborgde rechten en vrijheden zijn geschonden, heeft recht op een doeltreffende voorziening in rechte, met inachtneming van de in dit artikel gestelde voorwaarden. Eenieder heeft recht op een eerlijke en openbare behandeling van zijn zaak, binnen een redelijke termijn, door een onafhankelijk en onpartijdig gerecht dat vooraf bij wet is ingesteld. Eenieder heeft de mogelijkheid zich te laten adviseren, verdedigen en vertegenwoordigen. Rechtsbijstand wordt verleend aan degenen die niet over toereikende financiële middelen beschikken, voor zover die bijstand noodzakelijk is om de daadwerkelijke toegang tot de rechter te waarborgen.”

Europees Verdrag voor de rechten van de mens

[Or.8]

Artikel 6, lid 1

Recht op een eerlijk proces

„Bij het vaststellen van zijn burgerlijke rechten en verplichtingen of bij het bepalen van de gegrondheid van een tegen hem ingestelde vervolging heeft eenieder recht op een eerlijke en openbare behandeling van zijn zaak, binnen een redelijke termijn, door een onafhankelijk en onpartijdig gerecht dat bij de wet is ingesteld. De uitspraak moet in het openbaar worden gewezen maar de toegang tot de rechtszaal kan aan de pers en het publiek worden ontzegd, gedurende de gehele terechtzitting of een deel daarvan, in het belang van de goede zeden, van de openbare orde of nationale veiligheid in een democratische samenleving, wanneer de belangen van minderjarigen of de bescherming van het privéleven van procespartijen dit eisen of, in die mate als door de rechter onder bijzondere omstandigheden strikt noodzakelijk wordt geoordeeld, wanneer de openbaarheid de belangen van een behoorlijke rechtspleging zou schaden.”

Richtlijn 2009/15/EG

Overweging 16

„Wanneer een erkende organisatie, haar inspecteurs of technisch personeel namens de instanties zorgen voor de afgifte van de betrokken certificaten, dienen de lidstaten te overwegen voor hen met betrekking tot deze gedelegeerde activiteiten evenredige juridische waarborgen en rechterlijke bescherming te doen gelden, inclusief passende verweermiddelen, met uitzondering van immuniteit, dat als onvervreemdbaar soevereiniteitsrecht een prerogatief is waarop uitsluitend lidstaten een beroep kunnen doen en dat derhalve niet gedelegeerd kan worden.”

Richtlijn 2014/111/EU (die na de feiten van de zaak en na de inleiding van het geding in werking is getreden)

Overweging 17

„Allereerst is in punt 16.1 van deel 2 van de III-code een lijst vastgesteld met middelen en processen die vlaggenstaten minimaal moeten opstellen, met inbegrip van de voorziening van administratieve instructies die onder meer betrekking hebben op scheepsklassecertificaten die door de vlaggenstaat worden gevraagd om aan te tonen dat is voldaan aan structurele, mechanische, elektrische en/of andere eisen van een internationale overeenkomst waarbij de betrokken vlaggenstaat partij is of dat een vereiste uit de nationale voorschriften van de vlaggenstaat is nageleefd. Zoals in onderstaande overweging 21 echter is aangegeven, wordt in de wetgeving van de Unie een onderscheid gemaakt tussen ‚wettelijk voorgeschreven certificaten’ en ‚klassecertificaten’. Laatstgenoemde zijn documenten van particuliere aard en zijn noch handelingen van een vlaggenstaat, noch zijn zij namens enige vlaggenstaat afgegeven. Deze bepaling van de III-code verwijst namelijk naar SOLAS Hoofdstuk II-1, deel A-1, voorschrift 3-1, waarin is bepaald dat schepen worden ontworpen, gebouwd en

onderhouden overeenkomstig de eisen op structureel, mechanisch en elektrisch gebied van een classificatiebureau dat door de instantie is erkend overeenkomstig het bepaalde in voorschrift XI-1/1.1. In de SOLAS-overeenkomst wordt het schip of zijn wettelijke vertegenwoordiging ten opzichte van de vlaggenstaat duidelijk bepaald als het voorwerp van deze eis. Bovendien geeft een erkende organisatie in haar hoedanigheid van classificatiebureau scheepsklassecertificaten af overeenkomstig haar eigen voorschriften, procedures, voorwaarden en particuliere contractbepalingen, waarbij de vlaggenstaat geen partij is. Daarom is deze bepaling van de III-code in tegenspraak met de afbakening van klassenactiviteiten en wettelijk voorgeschreven activiteiten, zoals vastgesteld in de bestaande EU-wetgeving.”

4. KORTE UITEENZETTING VAN DE MOTIVERING VAN DE VERWIJZING

Het probleem dat tot het onderhavige verzoek om een prejudiciële beslissing heeft geleid, betreft de vraag of de Italiaanse rechter rechtsmacht heeft in de onderhavige zaak, die wordt gekenmerkt door het feit dat verweerders gevestigd zijn in Italië, maar hebben gehandeld als gedelegeerden van een vreemde, niet-EU-staat (Panama), d.w.z. – volgens de stelling van verweerders – iure imperii.

Daarom moet worden vastgesteld of artikel 1, [lid] 1, en artikel 2, [lid] 1, van verordening (EG) nr. 44/2001 aldus moeten worden uitgelegd dat de in dit geding aan de orde zijnde activiteiten die verweerders hebben verricht na daartoe door een niet-EU-staat te zijn gedelegeerd, onder „administratiefrechtelijke zaken” vallen. Daarmee wordt beoogd uit te maken of de staat op wiens grondgebied verweerders zijn gevestigd (te weten, Italië) al dan niet rechtsmacht heeft.

De twijfels van de verwijzende rechter over de uitlegging van die bepalingen vloeien voort uit het feit dat:

[Or.10]

- enerzijds de hierboven aangehaalde rechtspraak – alsook die van het Internationaal Gerechtshof, in het arrest van 3 februari 2012 in de zaak Ferrini – rechtsmacht lijkt uit te sluiten;
- anderzijds de beginselen die voortvloeien uit de door verzoekers aangehaalde bronnen prioriteit lijken te geven aan het recht op rechterlijke bescherming in de aangezochte staat;
- er op dit gebied geen precedents in de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie lijken te zijn.

5. VOORNAAMSTE ARGUMENTEN VAN PARTIJEN IN HET HOOFDGEDING

De standpunten van partijen over de kwestie die voorwerp van de onderhavige prejudiciële verwijzing is, zijn hierboven reeds inhoudelijk en beknopt uiteengezet.

6. STANDPUNT VAN DE VERWIJZENDE RECHTER

De Tribunale di Genova heeft zich, in de persoon van de verwijzende rechter, bij vonnis nr. 2097 van 8/3-1/6/2012 reeds over een vergelijkbare vraag uitgesproken, die is gerezen in een zaak die sterk op de onderhavige zaak geleek. Bij dat vonnis is de door de verweerder aangevoerde exceptie van immuniteit van rechtsmacht van de Italiaanse rechter, althans gedeeltelijk, toegewezen.

Zo staat op de blzn. 31 en volgende van dat vonnis het volgende te lezen:

„5. II overweging 16 van richtlijn 2009/15/EG

Verzoekende partij verwijst naar de Franse rechtsleer die, waar zij kritiek levert op het arrest van het hof van beroep van Parijs wegens zijn oordeel ten aanzien van de ‚immuniteit van rechtsmacht’ [‚le raisonnement paraît fragile’ (de redenering lijkt zwak)], eveneens erop heeft gewezen dat dit oordeel in strijd is met overweging 16 van richtlijn 2009/15/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2009 inzake gemeenschappelijke voorschriften en normen voor met de inspectie en controle van schepen belaste organisaties en voor de desbetreffende werkzaamheden van maritieme instanties (herschikking).

[Or.11]

[omissis] [weergave van overweging 16, reeds geciteerd]

De Italiaanse staat heeft de suggestie van overweging 16 evenwel niet in een bepaling van nationaal recht vertaald, zoals RINA SpA in haar repliek over dit punt terecht heeft aangevoerd. Wetsbesluit nr. 104/2011, waarbij de richtlijn in nationaal recht is omgezet en waarin de betrekkingen tussen de staat en erkende organisaties zijn geregeld, bepaalt namelijk niets over dit punt. Aan de andere kant maakt een overweging geen deel uit van de normatieve inhoud van een richtlijn. Daarom kan overweging 16 van de richtlijn geen geschikte grond vormen om af te wijken van de toepassing van het beginsel van immuniteit dat wegens de vermelding in artikel 10 van de Italiaanse grondwet van toepassing is.

Bovendien heeft RINA SpA in casu gehandeld als gedelegeerde van een niet-EU-staat, in overeenstemming met het SOLAS-Verdrag.

Tot slot lijkt het bestaan van overweging 16 juist aan te tonen dat het internationaalrechtelijke beginsel van staatsimmunititeit ook binnen de

communautaire rechtsorde wordt erkend. Dat het de bedoeling is dat erkende organisaties die door staten tot handelen zijn gedelegeerd, in de toekomst niet langer immuniteit genieten, is in de huidige toestand niet relevant. Dus afgezien van het doorslaggevende feit dat overwegingen niet zijn opgenomen in de Italiaanse wet waarbij de richtlijn in nationaal recht is omgezet, kan het argument ook aldus worden uitgelegd dat, ook al zal de huidige tendens in de toekomst waarschijnlijk verdwijnen, erkende organisaties momenteel immuniteit genieten.”

De redenering in dat vonnis lijkt, tegen de achtergrond van de aangehaalde arresten nr. 238 van de Corte costituzionale van 22 oktober 2014 en nr. 15812 van de Corte di cassazione in voltallige zitting van 29 juli 2016, te worden bevestigd. Die lijken inderdaad de gevallen waarin het beginsel van de zogeheten „beperkte immuniteit” niet van toepassing is, te beperken:

- tot handelingen van een vreemde staat die bestaan in oorlogsmisdaden en misdrijven tegen de mensheid waardoor inbreuk wordt gemaakt op onschendbare rechten van de persoon, en

[Or.12]

- tot de gevallen waarin de toepassing van het beginsel van beperkte immuniteit – anders dan in de onderhavige zaak (waarin Panama zeker rechtsmacht heeft) – de mogelijkheid van toegang tot iedere rechterlijke instantie zou uitsluiten (zoals ook blijkt uit het aangehaalde arrest van het Internationaal Gerechtshof van 3 februari 2012, punt 104).

7. VERZOEK OM EEN PREJUDICIËLE BESLISSING VAN HET HOF VAN JUSTITIE

Om deze redenen verzoekt de Tribunale het Hof van Justitie van de Europese Unie krachtens artikel 267 VWEU om een prejudiciële beslissing over de volgende vraag:

Moeten artikel 1, [lid] 1, en artikel 2, [lid] 1, van verordening (EG) nr. 44/2001 van 22 december 2000, mede gelet op artikel 47 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, artikel 6, lid 1, van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden en overweging 16 van richtlijn 2009/15/EG, aldus worden uitgelegd dat zij uitsluiten dat in het kader van een geding dat strekt tot vergoeding van overlijdensschade en persoonlijk letsel die het gevolg zijn van de schipbreuk van een passagiersveerboot, en waarbij aansprakelijkheid wegens nalatigheid wordt aangevoerd, de rechter van een lidstaat zichzelf onbevoegd kan verklaren door immuniteit van rechtsmacht toe te kennen aan in deze lidstaat gevestigde privaatrechtelijke instellingen en rechtspersonen die zich bezighouden met klassering en/of certificatie, onder verwijzing naar het feit dat die activiteiten van klassering en/of certificatie voor

**rekening van een niet tot de Europese Unie behorende staat zijn
verricht?**

Genua, 28 september 2018

[*omissis*]

WERKDOCUMENT